

ISSN 0350-5650

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ

МЕШОВИТА ГРАЂА

MISCELLANEA

НОВА СЕРИЈА Књ. XLIII

Редакциони одбор

Михаил Белов (Русија), Дејан Булић, Гордана Гарић Петровић,
Милош Ивановић, Андреа Картени (Италија), Људмила Кузмичева
(Русија), Радомир Ј. Поповић, Биљана Стојић, Лилиана Симеонова
(Бугарска), Урош Татић, Габриела Шуберт (Немачка)

Одговорни уредник

Радомир Ј. Поповић

Београд

2022

САДРЖАЈ

- Бењамин Хекић**
ПЕЧАТИ КАНТАКУЗИНЕ-КАТАРИНЕ БРАНКОВИЋ ЦЕЉСКЕ 7
Benjamin Hekić
SEALS OF KANTAKUZINA-KATHERINA BRANKOVIĆ OF CILLI
- Татјана Катић**
ПЛЕМЕ ШЕСТАНИ У ОСМАНСКИМ ИЗВОРИМА 15. И 16. ВЕКА 39
Tatjana Katić
THE SHESTANIS TRIBE IN OTTOMAN SOURCES OF
THE 15TH AND 16TH CENTURIES
- Александар М. Савић**
МЕМОАР ЈОВАНА МИЛИНКОВИЋА О ДЕЛОВАЊУ СРПСКЕ
ТАЈНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ИСТОЧНИМ И СЕВЕРОИСТОЧНИМ
ДЕЛОВИМА БОСАНСКОГ ЕЈАЛЕТА (1850–1851) 67
Aleksandar M. Savić
MEMOIR OF JOVAN MILINKOVIĆ ON THE ACTIVITIES OF THE
SERBIAN SECRET ORGANIZATION IN THE EASTERN AND
NORTHEASTERN PARTS OF THE BOSNIAN EYALET (1850–1851)
- Јована Блажић Пејић**
ПИСМА МИЛАНА Ђ. МИЛИЋЕВИЋА
НИЛУ АЛЕКСАНДРОВИЧУ ПОПОВУ (1867–1877) 109
Jovana BLAŽIĆ PEJIĆ
THE LETTERS OF MILAN Đ. MILIĆEVIĆ TO NIL ALEXANDROVICH
POPOV (1867–1877)
- Владимир Јовановић**
РЕФЕРАТ ИЗ 1884. О УЗРОЦИМА БЕКСТВА ИЗ КАЗНЕНИХ
ЗАВОДА У СРБИЈИ 141
Vladimir Jovanović
THE 1884 REPORT ON THE CAUSES OF ESCAPE FROM
PENITENTIARIES IN SERBIA

Урош Шешум ИСТИНИЋ, ИЗ СПИСА ПРОТЕ МИЛОША ВЕЛИМИРОВИЋА	161
Uroš Šešum ISTINIĆ, FROM THE WRITINGS OF PRIEST MILOŠ VELIMIROVIĆ	
Биљана Стојић, Данијел Радовић ТОДОР СТЕФАНОВИЋ ВИЛОВСКИ ИЗМЕЂУ БЕОГРАДА И БЕЧА ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ	191
Biljana Stojić, Danijel Radović TODOR STEFANOVIĆ VILOVSKI BETWEEN BELGRADE AND VIENNA DURING ANNEXATION CRISIS	
Биљана Вучетић СЕЋАЊА АЋИМА ЈЕЛИЋА НА ДОГАЂАЈЕ У КОЧАНИМА У ЛЕТО 1912. ГОДИНЕ	211
Biljana Vučetić THE REMINISCENCES OF AĆIM JELIĆ OF THE EVENTS IN KOČANI IN 1912	
Владимир Крстић ПРЕПИСКА КОСТЕ СТОЈАНОВИЋА – ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА	233
Vladimir Krstić KOSTA STOJANOVIĆ'S CORRESPONDENCE – A CONTRIBUTION TO THE HISTORY OF THE FIRST WORLD WAR	
УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ	245
INSTRUCTONS FOR CONTRIBUTORS	

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

Данијел РАДОВИЋ**
Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју
Београд

ТОДОР СТЕФАНОВИЋ ВИЛОВСКИ ИЗМЕЂУ БЕОГРАДА И БЕЧА ТОКОМ АНЕКСИОНЕ КРИЗЕ

Апстракт: У раду су приређена два писма Тодора Стефановића Виловског Францу Шислу фон Персторфу, шефу кабинета цара Франца Јозефа, из октобра 1908. године. У писмима, Виловски је Шисла детаљно обавестио о поверљивом разговору који је 18. октобра у Бечу водио са српским министром иностраних дела Милованом Миловановићем, који је кренуо у мисију по европским дворovima. Миловановићева мисија се тицала покушаја да од великих сила издејствује повратак на *status quo* или добијање одређених компензација за Србију. Писма се чувају у личној заоставштини Франца Шисла фон Персторфа, у Државном архиву у Бечу.

Кључне речи: Тодор Стефановић Виловски, Милован Миловановић, Франц Шисл фон Персторф, Анексиона криза, Босна и Херцеговина, дипломатија, Аустроугарска, Краљевина Србија, конфидентни рад.

Abstract: In the paper, we have analyzed two letters of Todor Stefanovic Vilovski sent to Franz Schiefl von Perstorff, the chief of cabinet of Emperor Franz Joseph. The letters were written on 18 and 19 October, i.e. at the beginning of the Annexation Crisis. Vilovski wrote the letters with the purpose to inform Schiefl about a confidential conversation he had with Milovan Milovanović, the Serbian Minister of Foreign Affairs. Milovanović was in Vienna heading to Berlin, where he had the intention to start with a lobbying mission against the act of annexation of Bosnia and Herzegovina. The aim

* biljana.stojic@iib.ac.rs

** danijel.radovic@f.bg.ac.rs

of the mission, as Milovanović said to Vilovski, was to re-establish the previous status quo or gain some territorial compensation for Serbia. The letters presented in the paper are kept in the personal fund of Franz Schiebl von Perstorff at the National Archives of Austria (Österreichisches Staatsarchiv).

Keywords: Todor Stefanović Vilovski, Milovan Milovanović, Franz Schiebl von Perstorff, Annexation Crisis, Bosnia and Herzegovina, diplomacy, Austria-Hungary, Kingdom of Serbia, confidential work

Од првог тренутка било је јасно да ће Анексиона криза бити догађај који ће из темеља изменити и уздрмати европски мир и систем равнотеже успостављен на Берлинском конгресу. Ипак, далекосежност последица кризе савременици догађаја сагледаће тек у потоњим годинама. Већина дипломата и државника су у разматрањима следа догађаја који су довели до избијања Првог светског рата управо Анексиону кризу означавали као прекретницу и догађај који је створио непрестив јаз између два блока великих сила што је у коначници довело до оружаног сукоба светских размера.

О Анексионој кризи, како из угла европске, тако из угла српске политике, доста је писано у домаћој и страниј историографији.¹ Циљ овог рада није да се поново бавимо анализом Анексионе кризе као такве, већ да на микро плану осветлимо механизме деловања српске дипломатије уз помоћ којих је покушала да ублажи последице тог судбоносног догађаја по Србију и српски народ. Од мноштва дипломатских механизма наша је пажња у овом раду усмерена на деловање тзв. меке моћи. Деценијама уназад Србија је у престоницама великих сила подстицала развој интелектуалних кругова које су чинили српски студенти, дипломате, публицисте, специјални изасланици, странци разних афилијација, итд. Свима заједничко је било да су за своје главно оружје користили писану и усмену реч, као и професионалне и личне контакте преко којих су пласирали и прикупљали вести од значаја за Србију.

У том контексту овај рад има за циљ да осветли улогу Тодора Стефановића Виловског на самом почетку Анексионе кризе коју ћемо

¹ Рајко Кузмановић и др., *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009; Catherine Horel and Robert Frank, eds., *1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, Bruxelles 2011; Douglas Dakin, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966, 426; Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981, 61; Урош Татић, „Француска у анексионој кризи 1908–1909”, *Зборник МС за историју* 81 (2010) 23–42; Биљана Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017, 30–33.

сагледати кроз визуру његовог поверљивог разговора са Миловановићем и два писма (извештаја) шефу царске канцеларије Францу Шислу фон Персторфу у којима га је до детаља известио о вођеном разговору.²

Тодор Стефановић Виловски је много пре 1908. године био позната личност како у Србији тако и у Аустрији.³ Његов живот, мисије које је обављао за Аустроугарску и Србију, као и улоге које је имао у важним догађајима су на различите начине интересовале истраживаче.⁴ У Бечу сматран човеком Београда, у Београду човеком Беча, никада му се није ни на једном месту веровало до краја. Несумњиво се може рећи да је у одређеним периодима Виловски радио као двоструки агент. У децембру 1899. године, током другог боравка у Београду, разлог његовог одласка из Србије био је сукоб са тадашњим председником владе Владаном Ђорђевићем који је био незадовољан његовим радом, а до ушију му је дошла и информација да је и „туђински пријатељ“.⁵ Да су ове сумње имале основа доказује и грађа Државног архива у Бечу, на основу које се уочава да је Виловски већ од 1900. био регистрован као конфидент

² Франц Шисл фон Персторф (1844–1932) био је аустроугарски дипломата и чиновник. Након завршетка студија права у Бечу запослио се у Министарству спољних послова Хабзбуршке монархије. Од 1872. започиње његова богата дипломатска каријера. Службовао је у Тебризу, Петрограду, два пута у Цариграду, Атини, Техерану и Берлину. У престоници Краљевине Србије дипломатску дужност је обављао два пута. У годинама 1882–1887, био је секретар при аустроугарском дипломатском представништву у Београду, док је у периоду 1895–1899. био на челу истог представништва као изванредни посланик и опуномоћени министар. Његов рад у Београду запао је за око цару Францу Јозефу, те је постављен на место директора цареве Канцеларије кабинета (Kabinettskanzlei). Положај није био искључиво бирократске природе, јер је Шисл тако постао један од најзначајнијих царевих саветодаваца у политичким питањима. На месту директора Шисл је остао неколико месеци након смрти цара Франца Јозефа (Fritz Reinöhl, *Geschichte der k. u. k. Kabinettskanzlei. Supplement VII of Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Vienna 1963, 356–359).

³ Опширније о биографији Т. С. Виловског вид. у: Василије Ђ. Крестић, предговор у: *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, Нови Сад 2010, 9–26; Петар В. Крестић, „Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880. године”, *Мешовита грађа – Miscellanea XXXII* (2011) 415–417.

⁴ У историографији је остало уврежено мишљење да је Виловски био „шпијун“ или агент бечке владе. Барбара Јелевич је то мишљење највише формирала на основу његових поверљивих извештаја из периода када је по други пут заузимао место шефа српског Пресбиреоа 1912–1915. (Barbara Jelavich, „What the Habsburg Government knew about Black Hand”, *Austrian History Yearbook XXII* (1991) 137; В. Ђ. Крестић, предговор, 16–17; Миле Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014, 110; П. В. Крестић, „Писма Тодора Стефановића Виловског”, 415–417).

⁵ В. Ђ. Крестић, предговор, 13.

аустроугарске владе.⁶ Неки, попут Ђорђевића, су били уверени да је у истом статусу био од раније. Приликом интернације у Беч 1915. аустроугарским властима се правдао да је прихватање српске службе било скопчано са материјалним недаћама. Истим разлозима се раније правдао и пред српским властима. У извештају приликом интернације аустроугарске власти су га окарактерисале као „Таљерана у малом“, што је резултирало наредбом да као „индивидуа опасна по државу“ буде строже чуван од стране бечке полиције него раније.⁷ Да ли је његово понашање било диктирано искључиво финансијским недаћама, и на чијој је страни заиста била његова лојалност није лако утврдити. За разјашњавање и оцену политичке делатности Тодора Стефановића Виловског и његов конфидентски рад свакако су потребна детаљнија истраживања да би се стекла што правилнија оцена. Тај сегмент превазилази домете овог рада и излази из његовог фокуса.

За његову каријеру и службу конфидента аустроугарске владе пресудно је било познанство са бароном Шислом фон Персторфом. Њих двојица су се спријатељила почетком осамдесетих година 19. века. У исто време док је Виловски био шеф Пресбириа⁸, Шисл је од 1882. до 1887. године био члан аустроугарског посланства.⁹ Познанство је интензивирано током њиховог другог боравка у Београду.¹⁰ Барон Шисл је у периоду од 1895. до 1899. године био опуномоћени посланик Аустроугарске. Шислова препорука из 1903. године је била кључна да аустроугарско министарство спољних послова ангажује Виловског као свог кореспондента. Био је задужен да прати не само писање српске већ и иностране штампе о Србији, али и да подноси извештаје о политичкој ситуацији у Србији и

⁶ Österreichisches Staatsarchiv (=OeStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA), IB Akten Kt. 418, zahl 605.

⁷ OeStA, HHStA PA I, Kt. 795-II/325, стр. 11, 47.

⁸ Виловски је био на челу Пресбириа од 1881. до 1887. за време напредњачких влада Милана Пироћанца, Николе Христића и Милутина Гарашанина. Доласком либералско-радикалског кабинета Јована Ристића 1887. на власт, био је принуђен да напусти Србију. Према његовом личном сведочењу, по одласку из Србије краљ Милан му је помогао да нађе запослење у Бечу. Препоручио га је бечкој влади као кореспондента за праћење српске штампе. Ту дужност је обављао у периоду 1888. до 1895. (OeStA, HHStA PA I, Kt. 795-II/325, стр. 22).

⁹ OeStA, HHStA, SB, NI Franz Schießl von Perstorff, 57, Memoiren des Kabinettsdirectors Franz Freiherr von Schießl (1844–1917).

¹⁰ Јануара 1896. са поновним доласком напредњака на власт и Виловски се вратио у Београд. Обављао је функцију секретара при Министарству народне привреде, а потом је постављен на место генералног директора српских пошта и телеграфа.

на Балкану.¹¹ Без конкретног образложења аустроугарско Министарство спољних послова је прекинуло сарадњу са Вировским пред крај 1908. године. Уочљиво је да је од тог тренутка дошло до захлађења у односима између њега и Шисла. У оцени једног од чиновника аустроугарског Министарства спољних послова, Вировски је био ангажован да ради на поправљању односа Београда и Беча, а сарадња са њим је прекинута након што се дошло до закључка да његов ангажман није донео одговарајуће резултате.¹²

Одсечен од Беча, Вировски се поново окренуо Београду. Председник владе и министар иностраних дела Милован Миловановић је од 1910. па до своје смрти у јуну 1912. године био најагилнији да Вировском нађе одговарајуће место у државној служби.¹³ Након Миловановићеве смрти сарадњу са Вировским је наставио Никола Пашић, који је дошао на власт у септембру 1912. године. У склопу дипломатске припреме за почетак Првог балканског рата прво га је овластио као специјалног изасланика са задатком да упозна и придобије Балплац за ратне циљеве Србије и њених савезника.¹⁴ Када је мисија пропала, Пашић је ипак проценио да је Вировски најпогоднији кандидат да управља службом Пресбиороа у рату. Дужност начелника Пресбиороа је вршио у периоду од 1912. до 1915. године.¹⁵ Ново, треће службовање Вировског у Србији је без сумње продубило неповерење аустроугарских власти према њему. Када су аустроугарске окупационе власти 1915. затекле Вировског у Врњачкој бањи одмах су га као Пашићеву „десну руку“ прво стражарно спровеле у Београд, да би га потом, на лични захтев, интернирале у Беч. Тамо је додатно испитиван, између осталог, и због сумње да је вршио шпијунажу

¹¹ ОeStA, NHStA PA I, Kt. 795-II/325, стр. 24-25; Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (=РОНБС), Архива Гргура Јакшића, P558/IX/380, Г. Јакшић – Т. С. Вировском, Париз, 4. марта 1904. Гргур Јакшић извештава Вировског да он није задужен за пропаганду и сарадњу са париским листовима него Душан Томић, стога га упућује да се за тражене информације о писању француске штампе о Србији обрати Томићу. Још као пријатељу скреће пажњу да „његове депеше изазивају много непријатности код Веснића”.

¹² ОeStA, NHStA PA I, 795-II/325, стр. 47.

¹³ Зна се на основу једног писма Вировског Ђорђу Вајферту, да је преко Миловановића и Пашића настојао да дође до места у српској државној служби на самом почетку 1912. године (Државни архив Србије (=ДАС), Лични фонд Николе Пашића, кутија 4, бр. 43, Вировски – Ђорђу Вајферту, Београд, 1/13. јануар 1912).

¹⁴ Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 170.

¹⁵ V. Jelavich, „What the Habsburg Government knew about Black Hand”, 137; В. Ђ. Крестић, предговор, 16–17; М. Бјелајац, *1914–2014*, 110.

у корист Србије, а на штету Аустроугарске.¹⁶ Виловски је оповргавао све оптужбе, а наставио је да доставља различите извештаје и меморандуме о политичкој ситуацији у Србији и решавању српског питања. Приликом испитивања, огромну замерку је имао на понашање Шисла кога је пред аустроугарским иследницима означио као „незахвалног“ и „неискреног“.¹⁷

Два писма Виловског Шислу, која дајемо јавности на увид, стога нису важна само због њихове садржине у којима открива планове и замисли српског министра спољних послова, јер је у историографији Миловановићева мисија по европским дворовима из октобра-новембра 1908. године углавном позната у свим појединостима. Важно је истаћи да српски министар није поверио Виловском ништа више о чему није говорио у другим европским престоницама и о чему се већ од августа 1908. није писало у српским и иностраним листовима.¹⁸ Значај писама лежи у суштини односа Виловског са Шислом и прекида сарадње са аустријским Министарством спољних послова. Њихов значај је тим већи, јер Виловски, како наводи у мемоару аустријском министарству спољних послова 1916. године, није знао разлог који је довео до прекида сарадње.¹⁹

Са друге стране, садржина приређених писама нам не говори да ли је можда у октобру 1908. Виловски делао као двоструки шпијун, те је можда по Миловановићевом налогу пренео Шислу детаље разговора са њим. Ову опцију никако не треба искључити, јер то не би био први случај да се Виловски обраћао Шислу са претходним одобрењем и знањем српске стране.²⁰ Чињеница која такође може да указује на тако нешто

¹⁶ *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, прир. Василије Ђ. Крстић, Нови Сад 2010, 183–186.

¹⁷ ОеStA, ННStA PA I, 795-II/325, стр. 10; Том приликом је изнео пример ситуације из јула 1914. након што је Аустроугарска објавила рат Србији. Тада је локално становништво у Гмундену опколило и каменицама засипало кућу његове супруге Камиле. Она је том приликом затражила помоћ од Шисла, али је, према речима Виловског, он одбио да било шта учини да би поправио непријатан положај његове супруге (*Мемоари Тодора Стефановића Виловског*, 187).

¹⁸ Анексионој кризи је посвећено доста пажње у српској и страним историографијама. Према нашем суду, студија Момчила Нинчића савременика догађаја објављена на француском језику у два тома 1937. године и до данас је најсвеобухватније дело (Momtchilo Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes* I–II, Paris 1937; Конкретно о реакцији српске владе на чин анексије и о Миловановићевој мисији на европским дворовима вид. I, 372–390).

¹⁹ ОеStA, ННStA PA I, 795-II/325, стр. 25.

²⁰ То је сам истакао у једном меморандуму који је почетком 1916. упутио аустроугарском Министарству спољних послова (ОеStA, ННStA PA I, 795-II/325, стр. 23). Такође, забележен је и случај да је краљ Александар Обреновић, пре своје погибије 1903. године, задужио Виловског да преко Шисла опипа пулс аустроугарских званичника

јесте да је Виловски недуго након тог догађаја искључен из аустроугарске службе. Треба нагласити да су се Виловски и Миловановић знали још од 1893. године када је последњи као специјални изасланик српске владе преговарао у Бечу око закључења тарифа Трговинског уговора. Виловски је тада био неповерљив према младом лидеру радикала кога је цинично назвао „војводом Балачко“.²¹ Односи су се наредних година поправили, па је од жучног критичара Радикалне странке Виловски постао човек од поверења како Миловановића, тако и Пашића.

У првом писму које смо овде приредили Виловски резимира разговор са Миловановићем од 18. октобра.²² Миловановић му је потанко испричао генезу своје идеје о тражењу „могуће компензације за Србију у Санцаку“, противљењу јавног мњења, покушаја оставке и напослетку поверавања мисије да у Берлину, Лондону, Паризу и Риму убеди тамошње владе колика је неправда учињена Србији и да она с правом заслужује да буде обештећена. Као посебно интересантне делове разговора Виловски је издвојио Миловановићеву намеру да прво посети Рим, али да се у последњем тренутку предомислио и кренуо пут Берлина са намером да се тамо сретне са руским министром спољних послова Извољским и јер је имао утисак да је немачка влада несклона начину на који је извршена анексија сматрајући је „преурањеним кораком Аустроугарске“.²³ Као другу занимљивост Виловски издваја Миловановићево уверење да су Русија и Енглеска једине силе које би се најенергичније заузеле за Србију и

у вези са његовим плановима у Старој Србији и Македонији. Како тврди Виловски, краљ је намеравао да српска војска упадне на поменути простор, продре до Солуна и формира нову државу која би била тампон зона између Србије и Бугарске (Ђорђе Симић, *Пропаст династије Обреновића : (из мојих успомена)*, прир. Ана Столић, Београд 2021², 226).

²¹ РОНБС, Архива Гргура Јакшића, P558/IX/169, Т. С. Виловски – Светолику Јакшићу, Беч, новембар 1893.

²² Миловановић је кренуо из Београда дан раније, 17. октобра и у Бечу се задржао кратко, на пропутовању до Берлина, његове прве станице на мисији (М. Nintchitch, *La crise bosniaque* I, 381).

²³ Миловановића је у Берлину једино примио државни секретар Шен, док су канцелар и цар одбили пријем под изговором да су заузети припремама око престолонаследниковог венчања. Миловановић је стога Шену предао своју ноту која је прослеђена цару Вилхелму. У вези са захтевом да Србија добије компензације у Санцаку, цар је ставио напомену „лудост“, а на други да од Турске буде компензована правом за изградњу железничке пруге која би Србију повезала са Црном Гором и Јадранским морем и коју би она могла да користи и у војне сврхе ставио другу напомену „искључено“. Иако је Миловановић јавио у Београд да је стекао утисак да ће Немачка дискретно утицати на своју савезницу да попусти, след догађаја је показао да је био у криву, већ да је Немачка постојано стајала иза Аустроугарске (М. Nintchitch, *La crise bosniaque* I, 386).

Црну Гору²⁴, док је Француска „непоуздана“ и да „показује неразумљиве симпатије према Аустроугарској“.²⁵ Миловановић је од Виловског хтео да дозна какво је расположење у аустроугарским журналистичким круговима и да ли има изгледа да у неком тренутку дође до попуштања у погледу компензација Србији да би се избегла ратна опасност. Виловски му је на ово одговорио са убеђењем да се у Бечу не мисли ни на какво попуштање према Србији, по најмање на могуће компензације у Санцаку. На то је Миловановић одговорио да се Србија не може задовољити чланством у Дунавској комисији и пројектом Јадранске железнице и да се Србија не плаши рата, да је опасност ујединила целу земљу и отклонила све несугласице како између политичара тако и између краља и престолонаследника. Сасвим је могуће да је Миловановић намерно преувеличавао ратно расположење и решеност Србије, играјући на карту да ће Виловски, што и јесте, његове речи пренети верно аустроугарском руководству. Ако не на Шисла и Ерентала, Миловановићев говор је оставио изузетно јак утисак на Виловског који на крају писма као свој лични утисак наводи да је „Миловановић понајмање човек илузија и сентимената“ и да је причао тако „помпезно“ јер је играо на претпоставку да се силе ничега не плаше толико него могућег ратног заплета и да ће устукнути пред ратном опасношћу и дати Србији задовољење које јој следи.²⁶

²⁴ Миловановић се преварио и у погледу Русије и Енглеске. Док је Извољски са којим се срео у Карлсбаду изражавао симпатије и разумевање за захтеве Србије, истовремено је саветовао смиреност. Својим ратоборним и бучним протестима Срби себи отежавају ситуацију, рекао је Извољски Миловановићу и исто поновио Веснићу у Паризу, и да морају бити разумни јер неће снагом свог оружја вратити Босну и Херцеговину, нити могу очекивати да ће Русија ратовати са Аустријом због ове две провинције. И Миловановић и Веснић су били разочарани препорукама руског министра да им треба колективни „лек за смирење“. У Лондону су се отворено ишчуђавали Веснићевим „агресивним погледима“ не налазећи разлог такве реакције српског посланика (M. Nintchitch, *La crise bosniaque I*, 387).

²⁵ Миловановићева примедба је била на месту, јер Жорж Клемансо је од доласка на место председника владе 1906. на све начине настојао да онекша односе са Немачком, а посредно и са Аустријом као њеном савезником. Од 1907. на месту француског амбасадора у Берлину је био Жил Камбон који се јавно залагао за француско-немачко помирење. Под вођством Клемансоа и Стефана Пишона као министра спољних послова Француска се дистанцирала од Русије и ускратила јој своју дипломатску подршку, јер је усвојен став да Француска нема интереса на Балкану и да Источно питање као ни Алзаса и Лорене нису били део француско-руског савезничког уговора 1893/4. (Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 30–33).

²⁶ Види документ број I. који је приређен у овом раду.

Друго писмо Виловски је послао Шислу сутрадан, 19. октобра, и односи се на исти разговор са Миловановићем. У њему је Виловски додао мисли које су му у међувремену пале на ум, што опет сведочи о јаком утиску који је разговор са Миловановићем оставио на њега. Осећао је потребу да прокоментарише мисију Стојана Новаковића у Цариград²⁷ са задатком да уз помоћ богатог историјског и етнографског материјала убеди Младотурке да је *status quo* једини пут за спасење Турске, те да у случају признања анексије Турци треба да ступе у савез са Србијом и Црном Гором јер у њима имају једине поуздане пријатеље за истрајну борбу против Аустроугарске која је свима заједничка претња. Виловски није веровао у успех Новаковићеве мисије већ је био по утиском да га злоупотребљавају „као старог човека оданог принципима и да ће због тога он своју политичку и дипломатску каријеру закључити са једним фијаском“. Виловски је ову информацију коју је такође добио од Миловановића сматрао значајном да се одлучио да напише додатно писмо Шислу. На крају је додао да ће српски министар искористити посету Риму да упозори Италију да се Аустроугарска усмерава ка Солуну, што ће угрозити италијанске интересе у Албанији.²⁸

Писма која предајемо јавности чувају се у Државном архиву у Бечу, у Haus-, Hof- und Staatsarchiv-у, у оквиру личне заоставштине Франца Шисла фон Персторфа са пагинацијом од стране 84. до стране 92.²⁹ Писма су на немачком језику. Писана су готицом, тачније канцеларијским курентом. Јавности их предајемо у оригиналу, транскрибована на латинично писмо и без прилагођавања савременом немачком правопису. Интервенције приређивача у основном тексту означене су угластим заградама. Сви датуми у тексту су по новом календару, осим ако није другачије наведено.

²⁷ Новаковић је отпутовао за Цариград исти дан када и Миловановић за Беч, док је принц-престолонаследник Ђорђе у пратњи Пашића 26. октобра кренуо у Санкт Петербург (М. Nintchitch, *La crise bosniaque* I, 381).

²⁸ Види документ број 2. који је приређен у овом раду.

²⁹ OeStA, HHStA, SB, NI Franz Schießl von Perstorff, 42, Briefe von Tosa (Stefanovic Vilovsky) (1908).

1.

Wien, 18. Okt[ober]. 1908
V, Wiedener Hauptstrasse 87

Verehrteste Excellenz!

Heute sprach ich Milovan Milovanović, der auf der Durchreise nach Berlin begriffen ist, wohin er sich heute abends begibt.

Milovan besprach mit mir die Situation, ohne auf die Details seiner Mission des Näheren einzugehen.

Doch war aus allem zu ersehen, dass dieselbe nur darin bestehen kann vor allem die Regierungen in Berlin, London, Paris und Rom vom Unrecht, das Serbien geschehen ist, sowie von der gefährlichen kriegerischen Stimmung, in der sich das „ganze Land“ befindet zu überzeugen und alles versuchen um etwaige Compensationen für Serbien im Sandžak herauszuschlagen.³⁰ Letzteres scheint die Hauptaufgabe seiner Mission zu sein, weil die Idee einer Compensation zuerst von ihm – sogar gegen den Willen der öffentlichen Meinung im Serbien – ausgesprochen wurde. Er selbst hat es mir zugegeben, dass er diese Idee schon damals fasste, als er auf seiner jüngsten Reise in Wien zum ersten Mal erfuhr, dass es zur Annexion B[osniens]. und H[erzegowina]. kommen werde.

„Damals“ – dies seine Worte - „wusste ich aber nicht, dass dieselbe schon sobald Tatsache sein wird. Ich meinte, dieselbe werde vor dem 2. Dez[ember]. d[ieses]. J[ahres]. also vor dem Jubiläumstage des Kaisers nicht ausgeführt werden. Auch war ich der Meinung, dass vor der Ausführung derselben, eine Verständigung mit den Signaturmächten versucht, eventuell eine Conferenz oder ein Congress in Vorschlag gebracht werden würde. Ich hätte in diesem Falle Zeit gehabt die nötigen Vorstellungen im Interesse Serbiens zu treffen und wäre vor allem Gedacht gewesen – da ja die Annexion auf einer Conferenz unter gewissen Bedingungen nicht auf Hindernisse gestossen wäre – für Serbien eine territoriale Entschädigung zu verlangen, die das verletzte Nationalgefühl des serb[schen]. Volkes eingermassen beruhigt und befriedigt hätte. Die Proklamierung der Annexion vor der Zeit hat mich und uns alle höchlich überrascht und alle meine Pläne zu Nichte gemacht.

Als sich infolgedessen in der öffentl[ichen]. Meinung eine alle Erwartungen übertreffende Gehung bemerkbar machte, entschied die Regierung sofort auf meinen Vorschlag an die Signaturmächte eine Protestnote zu richten, in der ich

³⁰ У оригиналу је цела реченица подвучена са стране графитном оловком.

[v]orerst gegen die Annexion Verwahrung einlegte, die Wiederherstellung des status quo, und, wenn dies nicht möglich wäre, eine entsprechende Compensation forderte, die meinem alten Plane entsprach. Ich meinte damit für Serbien noch zu retten, was zu retten ist, und dachte überdies, dass die Serbien freundlich gesinnten Mächte ohne weitest auf die Idee eingehen würden. Auch glaubte ich, dass der Protest auch in Ö[sterreich–]U[ngarn] entgegengenommen würde. In der Skupschtina selbst fand der Protest anfangs, sowie auch in der off[entlichen]. Meinung nicht die freundlichste Aufnahme, weil man der Ansicht war: ich hätte durch die Forderung nach einer Compensation die Tatsache der Annexion anerkannt. Ich hatte daher die Absicht zu demissionieren. Vor dem legte ich aber der Skupsch[tina]. meine Ansichten darüber vor und bewies in einer langen Rede, dass unter den gegenwärtigen Umständen, auf eine Rückgängigmachung der Annexion nicht zu denken ist und dass man alles versuchen müsse um zu Compensationen zu gelangen. Daraufhin votierte mir die Skupschtina ihr Vertrauen und betraute mich, auf Grund meiner Darlegungen, mit der Mission an den europäischen Höfen alles zu versuchen um das erwünschte Ziel zu erreichen. Ich bin nun auf dem Wege und werde alles tun, was in meiner Macht steht.“

Aus dem mir folgenden Gesprächen entnahm ich, dass Mil[ovanović]. ursprünglich die Absicht hatte erst Rom zu besuchen, dass er sich aber dann für Berlin und Rom~~entsch~~³¹ London entschied, schon aus dem Grunde, weil er in B[erlin]. mit Iswolsky³² zusammenkommen wird und weil es ihm überdies darum zu tun ist auch mit der deutschen Reg[ierung]. in Fühlung zu festen, die in jüngster Zeit zu erkennen gab, dass sie nicht so ganz – wie man es vorausgehet hat – mit dem „übereilten“ Schritte Ö[sterreich–]U[ngarn]. einverstanden sei. Auch sei ihm der Aufenthalt in London besonders wünschenswert, weil er überzeugt ist, dass im gegenwärtigen Momente Russland und England diejenigen Mächte sind, die sich für Serbien und Montenegro, das jetzt unser Freund und Verbündeter ist, am meisten und energischsten einsetzen werden. Frankreich sei leider etwas schwankend und es zeigen sich dort gewisse, übrigens ganz unverständliche Sympathien für Ö[sterreich–]U[ngarn].

Sind aber Russl[and]. und Engl[and]. gewonnen, dann dürfte auch Frank[reich]. nicht lange ausbleiben.

Auf meine Frage ob Serb[ien]. auf die Türkei rechnen könne, da meiner Ansicht nach deren Interessen in der Compensationsfrage mit denjenigen

³¹ Прецртано у оригиналном документу.

³² Александар Извољски (Alexander Petrovich Isvolsky (1856–1919)), руски министар, државник и амбасадор у Паризу. У време Анексионе кризе на месту министра спољних послова 1906–1910.

Serbiens nicht übereinstimmen, sagte Mil[ovanović]. ausweichend, in dem er betonte, dass es in diesem Falle gleichgültig sei ob die Türkei für oder gegen Compens[ationen]. sei und dass die Hauptsache immer die bleibe: dass die Türk[ei]. auf die Beraubung ihrer Souveränitätsrechte in B[osnien]. und H[erzegowina]., sowie in Bulgarien, nicht eingehen könne, und dass sie sich somit in diesem Punkte vollkommen auf demselben Terrain befinde, auf dem auch Serbien steht, das in erster Reihe die Wiederherstellung des status quo wünscht.

Ich bemerkte hierauf, dass es möglich ist, dass sich die Türk[ei]. schon in kürzester Zeit mit Ö[sterreich–]U[ngarn] verständigt und dass sie mit der Compensation im Sandžak vorlieb nehmen wird, worauf er auf die Stimmung der Jungtürken hinwies, die sich soeben in dem Vorgehen gegen die oesterr[eichischen]. Schritte und den öester[reichisch–]Jung[arisches]. Handel manifestiert und leider in Ö[sterreich–]U[ngarn]. – dass noch immer die alte Türk[ei]. vor sich zu haben glaubt – unterschätzt wird.

Ö[sterreich–]U[ngarn] wird sich in diesem Punkte sowie in vielen anderen irren und zur Überzeugung kommen dass die Lage eine viel gefährlichere und verwickeltere ist als man sich vorstellt.

Auf meine Bemerkung, dass das Konferenzprogramm in der Fassung, in welcher dasselbe von Paris aus verlautbart wurde, für Serb[ien]. und Mont[enegro]. nichts Erfreuliches in Punkte Compensation enthalte, sagte M[ilovanović]. dass es noch nicht ausgemacht sei welcher Text authentisch ist, dass die Franz[ösen]. versucht haben sich Ö[sterreich–]U[ngarn] gefällig zu erweisen und dass es bis zur Konferenz, auf der alles entschieden werden soll, noch genügend Zeit sei, im Manches in anderen Lichte erscheinen zu lassen.

Hierauf fragte er mich wie man in hiesig[en]. Journ[alistischen]. Kreisen darüber denkt und ob man nicht dennoch um geeigneten Augenblick, um der Kriegsgefahr auszuweichen, an ein Nachgeben in der Compensationsfrage denkt. Ich antwortete ihm, dass ich überzeugt bin, dass an territoriale Compensationen, am allerwenigsten an solche im Sandžak, zu denken ist und dass man hier, wie man aus der Haltung Aehrenthals³³ in den Deleg[ationen] zu entnehmen Gelegenheit hatte ernstlich bereit wäre mit Serb[ien]. in Frieden zu leben und ihm selbst Beweise der freundnachb[arische]. Gesinnung zu geben.

„Ich weiss schon was Sie damit meinen“, entgegnete Mil[ovanović]. lebhaft, „man glaubt hier, dass man uns mit der Donaumission³⁴ und der Donau

³³ Алојз Лекса фон Ерентал (Alois Lexa von Aehrenthal (1854–1912)), аустријски дипломата и државник. У време Анексионе кризе министар спољних послова 1906–1912.

³⁴ Париским мировним уговором 1856. основане су Европска и Обалска дунавска комисија. Европска се старала о ушћу, а Обалска о току реке. Србија је заједно са Влашком и Молдавијом имала комесара у Обалској, али се она угасила већ 1858. Европска дунавска

Adria Bahn³⁵ befriedigen wird. Das sind doch Lächerlichkeiten. Im Augenblick, in dem sich das Gefühl einer ganzen Nation gegen ein ihr unbefugtes Unrecht empört, sind alle solche Beschwichtigungsversuche die reinste Ironie. Serb[ien]. kann sich damit nicht zufrieden geben.“

Als ich die Befürchtung aussprach Serb[ien]. treibe auf diese Art zum Kriege und ich sei sehr besorgt, dass in einem solchen unser Vaterland der Übermacht erliegen konnte, antwortete M[ilovanović]. ganz im Sinne der jungst zu Tage getretenen Aussichten gewisser Kreise in Belgr[ad]. : „Wir wissen das, aber wir fürchten den Krieg nicht. Die Kriegsstimmung in B[elgrad]. ist echt. Alles ist bereit, wenn es sein muss in den Kr[ieg]. zu gehen. Die Nachrichten über Uneinigkeiten unter unseren Politikern sind unwahr (!!!) Was man über Kämpfe zwischen König und Kr[on]prinz, Verschworen oder Gegenverschworen erzählt, ist ersonnen. Die Gefahr hat uns alle geeint. Wir sind bereit die Situation anzunehmen, die aus dem Nichterfolge unserer Bestrebungen resultieren sollte. Man unterschätzt unsere Gefühle und unsere Widerstandskraft. Die allg[emeine]. Gehrung kann zum Platzen kommen, sogar sehr leicht und ohne irgend jemanden hinzutun. Wir werden uns wehren und koste es uns selbst unsere Existenz. Wir bereiten uns zum Kriege vor, werden ihn aber nicht zu dem Zeitpunkte annehmen der uns bestimmt ist, sondern erst dann wann wir es für geraten erachten. Ich sage dies ganz aufrichtig und werde überall sagen, wohin ich komme. Wir fürchten uns nicht und werden alles wagen, wenn – wie ich es nicht glauben kann – Europa uns in Stiche lassen sollte.“

је опстала, реорганизована је 1948. а Србија никада није била њена чланица (Милан Гулић, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014, 17–20).

³⁵ Железница Дунав-Јадранско море је пројекат који је датирао из 60–их година XIX века. Настао је у Османском царству као тежња Царства да се јаче ослони на западноевропске земље у периоду након Кримског рата. Први пројекат је израђен 1867. и предвиђао је спајање са аустријском железничком мрежом железница преко Србије и Босне. Пројекат је замро услед противљења Србије и Русије и услед француско-пруског рата. Поново је оживљен 1900. Главни иницијатор био је Бенјамин Калај. Међутим, тада је реализацију пројекта суспендовала Немачка која је заузета градњом багдадске железнице ускратила Аустрији подршку. Идеју је васкрсао барон Ерентал 1906, али је тада Русија истакла свој контрапројекат Јадранске железнице што је ово питање увело у контекст аустро-руске борбе око престижа. Пројекат је поново замро током Анексионе кризе. На кратко га је оживео гроф Берхтолд, нови аустријски министар спољних послова на почетку Првог балканског рата, а коначно је подела Рашке области између Србије и Црне Горе на крају Првог балканског рата ставила тачку како на овај, тако и на руски пројекат (Димитрије Ђорђевић, „Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице”, *Историски часопис* 7 (1957) 213–248; Б. Стојић, *Француска и балкански ратови*, 57).

Zum Schlusse erwähnte Mil[ovanović]. auch seine Reise nach Rom. Als wir auf Ital[ien]. zu sprechen kamen, schien er seiner Sache nicht so sicher zu sein wie früher. Er betonte dass Ital[ien]. ein imperatives Interesse habe Serb[ien]. und Mont[enegro]. zu unterstützen und man könne auch auf die off[entliche]. Meinung Italiens rechnen, dass sie im gegebenen Momente einen Drücke auf die Reg[ierung]. ausüben werde.

Merkwürdig bleibe es immerhin, dass die Haltung Titonis³⁶ nicht ganz den Erwartungen entspreche, die man in Serbien an ihn setze. Übrigens könne diese reserv[ierende]. Haltung auch einen anderen Grund haben, den ausfindig zu machen ihm nicht schwer fallen dürfte, sobald er an Ort und Stelle sein wird.

Zum Schlusse machte ich M[ilovanović]. darauf aufmerksam, dass unter solchen Umständen die Gefahr einer abermaligen Verschiebung des Perfectionirung des Handelsvertrages besteht und dass ein solcher Zustand für unseren Handel in Serb[ien]. von grösstem Nachteile wäre. Darauf sagte er, dass man unter den jetzigen Verhältnissen sogar auf die Vorteile des Handelsvertrages verzichte. Man brauche die nicht. Die Belgr[adische]. Kaufmannschaft habe ihm – dies ist übrigens eine Tatsache – vor seiner Abreise eine Adresse überreicht, in welcher ihn die besten Segenswünsche auf den Weg gegeben werden und die Versicherung, dass sie dem Vaterlande zu liebe selbst alle ihre Vorteile, die aus Handelsvertrage resultieren, zum Opfer bringen werden. Beweisen einer solchen Vaterlandsliebe gegenüber, verschwinden alle andere Bedanken.

Dies in den Hauptzügen der Inhalt des Besprechens mit Milovan – dass ich auch and die betreffende Stelle zur Kenntnis gelangen liess.

Dasselbe machte auf mich den Eindruck des Vorbereiteten, aus dem die Absicht, einen bestimmten Eindruck hervorzurufen, leicht zu ersehen war. Soviel ich Mil[ovanović]. sonst kenne, ist er am wenigsten der Mann der Illusionen und Sentimentalitäten. Wenn er trotzdem so „geschwollen“ gesprochen hat, so scheint er damit den Zweck zu verfolgen: kein Mittel unversucht zu lassen, um seinen Lieblingsgedanken – Compensation für Serbien – zu realisieren. Mein Erachten nach, glaubt man in Serbien das

³⁶ Томасо Титони (Tommaso Titoni (1855–1931)), италијански дипломата и државник. У периоду Анексионе кризе био је на положају министра спољних послова 1903–1909. Миловановић је у италијанској престоници боравио 10. новембра. За разлику од других европских државника, Титони је заузео благонаклоности став, истакао је да је захтев Србије за компензацијом оправдан, али да у тренутним околностима не верује у могућност његовог остварења. Тај став је италијанска влада усвојила већ средином октобра након консултација са другим европским силама. Тако је италијански амбасадор у Лондону 19. октобра рекао лорду Греју да не види могућност да Србија и Црна Гора добију територијалну компензацију а да то не послужи Аустрији као *casus belli* (M. Nintchitch, *La crise bosniaque I*, 388–399).

einziges Mittel, die Mächte für Serbiens Wünsche [нечитко, једна реч] zu machen, darin gefunden zu haben, dass man Europa die Schrecken eines Krieges vorspielt in der Voraussetzung, dass sich die Mächte in gegenwärtigen Momente vor nicht so sehr fürchten, als vor Kriegerischen Verwicklungen.

Milov[anović]. reist mit Secretar und Dienerschaft und gerechet seine dipl[omatische]. Rundreise auf 3 Wochen. Über meine Angelegenheit wurde nicht viel gesprochen. Ich bin froh, dass ich nicht dort bin.

Empfangen Sie, Excellenz, die besten Empfehlungen und Herzlichen Grusse

Ihres Ergebener

Toša.

2.

Wien, den 19. X 1908.
V, Wiedener Hauptstrasse 87

Verehrteste Excellenz!

Zu den gestern an Sie abgesendeten Briefe über Milovans Gespräch mit mir, habe ich noch einiges noch zutragen, was mir erst später eingefallen ist. Die Sache ist meiner Ansicht nach, fast ebenso wichtig, wie das was Mil[ovanović]. über seine eigene Mission erzählt hat.

Es betrifft die Mission unseres Stojan Novakovic³⁷, der als Spezialgesandeter nach Konstantinopel gehen soll. Wie es scheint führt man diesen alten Mann, der glaubt prinzipientreu zu sein, wohin man will. Ich fürchte, er wird seine politische und diplomatische Carriere mir einem Fiasko beischliessen.

Stojan Novakovic also hat die Aufgabe die Jungtürken zu überzeugen:

Dass der status quo auf der Balkanhalbinsel das einzige Weg der Rettung für die Türkei sei, da sie sonst den österreichischen und bulgarischen Eroberungsabsichten unbedingt zum Opfer fallen musste.

Dass, wenn schon die Annexion anerkannt werden muss, die Türken ein Bundniss mit Serbien und Montenegro eingehen sollen, weil sie im Serbischen Stamme am Balkan den einzigen zuverlässigen Freund besitzen, der den Kampf gegen Ö[sterreich-]U[ngarn]. mit Ausdauer weiter führen würde. Aus diesem Grunde hätte auch die Türkei das grosste Interesse daran, ihren natürlichen serbischen Bundes genossen den Sandžak zu überlassen.

Abgesehen davon, dass sich die Türkei unter solchen Umständen die beider serbischen Staaten für immer verpflichten wurde, könnten Serb[ien]. und Mont[enegro]. für sie die Schützwache abgeben gegen das Vordringen Ö[sterrech-]U[ngarn]. gegen Mitrowitza und Salonicki, überdies hätte die Türkei von diesen beiden Ländern, die auf türkischen Gebieten gesellig waren, nicht zu befürchten.

Stojan soll den Türken diese Idee an der Hand eines reichen historischen und ethnographischen Materials mundgerecht machen und alles versuchen um seine Aufgabe erfolgreich zu lösen.

³⁷ Презиме је дописано графитном оловком у документу. Стојан Новаковић (1842–1915), српски филолог, историчар и државник.

Durch N[ovaković] Mission scheint übrigens der Konstantinopeler Gesandte Jascha Nenadovic³⁸, den man für borniert und unfähig hält und der überdies im Verdachte österreichischer Gesinnung³⁹ steht, bei Seite gleicholen.

Das Argument Oesterreich-Ungarn beabsichtige durch die nun scheinbar definitive Übergabe des Sandžak an die Türkei, sich den Weg nach Salonicki offen zu halten, soll auch in Rom vorgebracht werden, um Italien auf die ihm Albanien drohende Gefahr aufmerksam zu machen.

Gott wie gross!

Mit meinen herzlichen Empfehlungen

Der stets aufrichtig ergebener

Toša.

Stefanović Vilovsky⁴⁰

³⁸ Јаков Јаша Ненадовић (1865–1915), српски дипломатски представник у Цариграду (1907–1915).

³⁹ Подвучено накнадно графитном оловком.

⁴⁰ Презиме је у оригиналу дописано графитном оловком.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Необјављени извори – Unpublished Primary Sources

Österreichisches Staatsarchiv (=OeSTA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA)

Informationsbüro des Ministerium des Äußern, Akten, Kt. 418.

Politisches Archiv I, Kt. 795-II/325.

Nachlass Franz Schießl von Perstorff, 42, 57.

Државни архив Србије (=ДАС) [Državni arhiv Srbije (=DAS)]

Лични фонд Николе Пашића [Lični fond Nikole Pašića]

Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (=РОНБС) [Rukopisno odeljenje Narodne biblioteke Srbije (=RONBS)] Архива Гргура Јакшића [Arhiva Grgura Jakšića]

Објављени извори – Published Primary Sources

Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920), прир. Василије Ђ. Крестић, Нови Сад 2010. [*Memoari Todora Stefanovića Villovskog (1881–1920)*, прир. Vasilije Ђ. Krestić, Novi Sad 2010]

Симић, Ђорђе, *Пропаст династије Обреновића: (из мојих успомена)*, прир. Ана Столић, Београд 2021². [Simić, Ђorđe, *Propast dinastije Obrenović iz njihovih uspomena*], прир. Ana Stolić, Beograd 2021²]

Литература – Secondary Sources

Dakin, Douglas, *The Greek struggle in Macedonia 1897–1913*, Thessaloniki 1966.

Horel, Cathereine and Frank, Robert eds., *1908: l'annexion de la Bosnie-Herzégovine, cent ans après*, Bruxelles 2011.

Jelavich, Barbara, „What the Habsburg Government knew about Black Hand”, *Austrian History Yearbook XXII* (1991) 131–150.

Mitrović, Andrej, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke 1908–1918*, Beograd 1981.

Nintchitch, Momtchilo, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes I–II*, Paris 1937.

Reinöhl, Fritz, *Geschichte der k. u. k. Kabinettskanzlei. Supplement VII of Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs*, Vienna 1963.

Бјелajaц, Миле, *1914–2014: зашто ревизија? Старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Београд 2014. [Bjelajac, Mile, *1914–2014: zašto revizija? Stare i nove kontraverze o uzrocima Prvog svetskog rata*, Beograd 2014]

Гулић, Милан, *Краљевина Југославија и Дунав. Дунавска политика југословенске краљевине 1918–1944*, Београд 2014. [Gulić, Milan, *Kraljevina Srbija i Dunav. Dunavska politika jugoslovenske kraljevine 1918–1944*, Beograd 2014]

Ђорђевић, Димитрије, „Аустро-српски сукоб око пројекта новопазарске железнице”, *Историски часопис* 7 (1957) 213–248. [Đorđević, Dimitrije, „Austro-srpski sukob oko projekta novopazarske železnice”, *Istoriski časopis* 7 (1957) 213–248]

Крестић, Василије Ђ., предговор у: *Мемоари Тодора Стефановића Виловског (1881–1920)*, Нови Сад 2010, 9–26. [Krestić, Vasilije Đ, predgovor u: *Memoari Todora Stefanovića Vilovskog (1881–1920)*, Novi Sad 2010]

Крестић, Петар В., „Писма Тодора Стефановића Виловског са путовања у Далмацију и Црну Гору 1880. године”, *Мешовита грађа – Miscellanea XXXII* (2011) 415–450. [Krestić, Petar V., „Pisma Todora Stefanovića Vilovskog sa putovanja u Dalmaciju i Crnu Goru 1880. godine”, *Mešovita građa – Miscellanea XXXII* (2011) 415–450]

Кузмановић, Рајко и др., *Стогодишњица анексије Босне и Херцеговине*, Бања Лука 2009. [Kuzmanović, Rajko i dr., *Stogodišnjica aneksije Bosne i Hercegovine*, Banja Luka 2009]

Стојић, Биљана, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017. [Stojić, Biljana, *Francuska i balkanski ratovi (1912–1913)*, Beograd 2017]

Татић, Урош, „Француска у анексионој кризи 1908–1909“, *Зборник МС за историју* 81 (2010) 23–42. [Tatić, Uroš, „Francuska u aneksionoj krizi 1908–1909”, *Zbornik MS za istoriju* 81 (2010) 23–42]

Biljana Stojić, Danijel Radović

**TODOR STEFANOVIĆ VILOVSKI BETWEEN BELGRADE AND
VIENNA DURING ANNEXATION CRISIS**

Summary

We have analyzed two letters of Todor Stefanović Vilovski dated 18 and 19 October 1908 and written to Franz Schießl von Perstorff, the chief of the Emperor's cabinet. The content of the letters is Vilovski's confidential conversation with Milovan Milovanović, the Serbian Minister of Foreign Affairs, who was in Vienna on his way to Berlin. Milovanović confided to Vilovski the details of his mission to European capitals, whose aim was to mitigate, to the extent possible, the consequences of the Annexation Crisis for Serbia. He intended to ask from European powers to force Austria to withdraw the proclamation or to secure territorial compensation in the region of Sandžak and Novi Pazar. Milovanović spoke about the political situation in Serbia, highlighting the frustration of the Serbian public and the willingness of the people to get into the war against Austria-Hungary to defend their national pride. Milovanović's mission and the course of the Annexation Crisis are mostly known in historiography, therefore the main aim of the paper is to examine the role of Vilovski through his relations with Schießl and Milovanović. Long before 1908 Vilovski was a well-known figure in Belgrade and Vienna. A prominent journalist and writer, he was in the service of Serbia and Austria-Hungary, switching from one to another, sometimes even working as a double confidant. His confidential work was of great interest to scholars and with this paper, our intention is to highlight his role at the beginning of the Annexation Crisis through his close ties with Milovanović and Schießl. At the end of 1908, the Ballplatz terminated collaboration with Vilovski and, therefore, these two letters were potentially the last communication between Vilovski and Schießl. In the following years, Vilovski strengthened ties with Milovanović and Belgrade, which only added more grudges to his relations with Vienna. Those grudges culminated with Vilovski's arrest in 1915 and imprisonment in Vienna during the Austrian occupation of Serbia from 1915 to 1918.

Чланак примљен: 31.3.2022.

Чланак коначно прихваћен за објављивање: 13.8.2022.